

УДК 37.013.42

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНЕ ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ В ІДЕЯХ ВИДАТНИХ ПЕДАГОГІВ-ДЕМОКРАТІВ XIX–XX СТОЛІТТЯ НА ТЕРЕНАХ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ

О. А. Білецький

ORCID 0000-0002-8978-2218

С. Д. Беспечна

У статті робиться спроба аналізу суспільно-економічних процесів в Російській Імперії і Україні протягом другої половини XIX – початку XX століття. Робиться короткий аналіз ступеню досліджуваності проблеми розвитку народної освіти України в період другої половини XIX – початку XX століття. Підіймається проблема формування нового суспільного середовища, центром якого повинна стати загальна народна школа. Виокремлюється ряд основних питань соціально-педагогічного цілепокладання, що обстоюються видатними педагогами-демократами пореформеного періоду. Через аналіз суспільно-педагогічної діяльності видатних педагогів Катеринославщини (М. Корфа, М. Пирогова, К. Ушинського, В. Васильченка, Б. Грінченка, Я. Чепіги, С. Черкасенка) визначається загальна концепція соціально-педагогічного цілепокладання для народної освіти. З'ясовано, що провідними принципами для формування педагогічного цілепокладання народної освіти означеного періоду стали зв'язок школи з життям, наступність народної початкової школи і загальної середньої освіти, народність у вихованні, а також гармонійне поєднання розумової і фізичної праці. Окремим питанням, що впливає з аналізу педагогічних праць і діяльності історичних персоналій, виділяється необхідність підготовки вчителя народної школи, основними компетенціями якого повинні стати спілкування рідною мовою, загальнокультурна грамотність, а також соціально-громадянські компетенції, що дозволять вчителю стати провідником освіти широким верствам населення.

Ключові слова: цілепокладання, народна освіта, Катеринославщина, педагоги-демократи, реформа, кріпацтво, розвиток, доступність, наступність, народна початкова школа, освітньо-культурне середовище.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. В усі періоди розвитку суспільства велика увага приділялася вихованню молодого покоління. Але, в залежності від особливостей протікання соціально-економічних процесів, мета і завдання виховання в різні періоди історії по-різному інтерпретувалися вченими. У постановці цілей виховання також виділялися його різні аспекти. Для того, щоб мати змогу об'єктивного аналізу історичних тенденцій соціально-педагогічного цілепокладання в Україні, необхідно розглянути загальні суспільно-економічні умови періоду другої половини XIX – початку XX століття і проаналізувати основні погляди видатних педагогів, що вплинули на подальший розвиток освіти.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковане вирішення даної проблеми і на які спирається автор. Історико-педагогічні дослідження з цього питання були проведені цілою плеядою науковців: Є. В. Кирилова (проблема ідеалу виховання), В. І. Млинців (розвиток теорії й практики освіти), А. В. Калачов (розвиток земських шкіл Росії), Н. Н. Баркова (проблема морального ідеалу в її історичному аспекті), Ю. С. Бузикова (розвиток гуманістичної демократичної традиції загальнонаукового плану), С. В. Куликова (розвиток гуманістичної парадигми) тощо. Але детальне вивчення проблеми виникнення і розвитку цілепокладання в Україні залишилося по за увагою дослідників.

На початку 60-х років XIX століття в Російській Імперії відбулися серйозні політичні перетворення, що суттєво вплинули на моральний клімат суспільства. К. Д. Ушинський (1988) зазначав з цього приводу: «...знищення кріпосного стану, що оточував більшу частину дітей освіченого класу кріпацькою прислугою, є найважливіша реформа, благодійні плоди якої не сповільнять виявитися в піднятті морального рівня в цьому класі. Влаштуванням тисячі самих обміркованих педагогічних закладів не можна зробити й соті частки того, що зробило лише знищення кріпацтва» (с. 345-346).

Реформа політичної системи в межах Російської Імперії і в Україні зокрема, з одного боку, і з іншого боку – пов'язаний з нею десятилітній підйом суспільної свідомості задали напрямку розвитку педагогічної думки й практики на десятиліття вперед. Найважливішим стало питання про кінцеву мету освіти, виховання, навчання. Разом з тим, всі ці події сприяли появі нових ідеалів, соціальних орієнтирів і прагнень. Вагому роль у процесі розвитку нового педагогічного і соціального цілепокладання відігравали провідні суспільні діячі і видатні педагоги-демократи.

Особливо цінними є ідеї прогресивних педагогів того часу (М. Корфа, М. Пирогова, К. Ушинського) щодо системи цілей і організації народної освіти. Для нашого регіону дослідження велике значення має просвітницька діяльність і погляди педагогів Катеринославщини (В. Васильченка, Б. Грінченка, Я. Чепіги, С. Черкасенка тощо). Саме вони своєю практичною діяльністю закладали підґрунтя нової школи.

Отже, **метою** нашої **статті** є аналіз основних ідей видатних педагогів демократів XIX – початку XX століття, що мали вплив на формування педагогічного і соціального цілепокладання у пореформений період в Україні і Катеринославщині зокрема.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів. Історична обумовленість свідчить, що рівень розвитку народної освіти відображав загальноекономічний рівень держави в цілому. Зміна суспільно-економічної формації – перехід Російської імперії від феодального кріпосництва до капіталістичного ладу обумовив концентрацію уваги багатьох педагогів-дослідників до народної освіти. Основним питанням, яке переслідували дослідники, було питання про відповідність народної освіти новим умовам життя. А разом з тим – створення нового цілеутворення, що визначило б подальший розвиток всього освіченого суспільства.

Від самого початку і протягом усього періоду існування народна освіта Катеринославщини мала низку проблем та труднощів, що перешкоджали її розвитку. На території губернії разом з новими, прогресивними типами шкіл співіснували також і старі, традиційні. Вади старої школи, її невідповідність новим соціально-економічним і політичним умовам з одного боку, а також питання організації навчання у нових школах за прогресивними, новітніми методиками з іншого боку, не могли не притягнути до себе увагу педагогів, письменників, громадських діячів.

Одним з базових принципів соціального і педагогічного цілепокладання стало нівелювання відірваності народної школи від життя. Цій проблемі приділив належну увагу видатний вітчизняний педагог-демократ М. Пирогов. У статті «Питання життя», яка була надрукована у «Морському збірнику» у 1865 році, він піддає критиці стану кріпосницьку систему освіти. Головним моментом цієї статті, на нашу думку, є те, що М. Пирогов нагадав суспільству про найважливішу річ – кожна людина завжди має право вибору. Цей вибір зводиться до того, чи може людина знайти у собі сили до виховання самої себе. На думку М. Пирогова (1952), школи церковного відомства не задовольняли потреби

народу в освіті і не відповідали вимогам життя. Він погоджувався з тим, що початкова школа повинна забезпечувати релігійну православну мораль та спосіб життя. Але, з іншого боку, педагог наголошував на тому, що сам зміст навчання у початковій школі повинен змінитися на краще (с. 11). А щоб дітям було легше навчатися і до школи йшли вони з бажанням, педагог рекомендував уникати покарань, наголошуючи на гуманному ставленні до особистості учня.

Підтримуючи М. Пирогова, К. Ушинський (1988) вважав, що народна школа не тільки повинна бути пов'язаною із життям. Важливими умовами ефективного виховання учнів є відповідність педагогічних цілей і завдань суспільним потребам і широка участь суспільства у розв'язанні педагогічних проблем. Лише за таких умов ідея загальної народної школи може вижити і розвиватися. Коли «люди можуть побачити користь освіти і навчання» (с. 165-166). Згідно з поглядами педагога, формальна ціль полягає у розвитку розумових здібностей учня, його спостережливості, пам'яті, уяві, фантазії. «Вчитель повинен постійно пам'ятати, що необхідно не тільки передавати учневі ті чи інші відомості, але й розвивати у нього бажання та здібність самостійно, без вчителя, отримувати нові знання» (с. 65). Реалізацію формальної цілі К. Ушинський бачив у зацікавленості учнів роботою школи, а також у розробці навчальних програм, що відповідають життю народу. Тільки за таких умов школа могла стимулювати пізнавальну діяльність учнів.

Проблема відірваності народної школи від життя у повній мірі була відображена у працях видатного земського діяча, педагога-демократа М. Корфа. Обіймаючи посаду гласного Олександрівського повіту Катеринославської губернії, М. Корф звернув увагу на організацію шкільної справи у повіті, і розробив тип дешевої та короткочасної початкової школи з трьома відділеннями, яку веде один вчитель. Свої думки про те, якою має бути народна школа, він виклав у працях: «Земське питання» (1867 р.), збірник статей з училищезнавства тощо. Педагог наголошував на тому, що існуючий стан народної освіти був незадовільним. Причинами цього М. Корф вважав відчуженість школи від родини, її бюрократичний характер, формалізм у навчанні, відсутність взаємної поваги між вчителями та учнями, ігнорування морального та фізичного виховання, неузгодженість навчальних програм між собою, переважання їх зайвими вимогами, недостатнє ознайомлення з довідками, непотрібне вивчення давньослов'янської мови та відсутність наступності у навчанні (Острогурский, 1913, с. 58-60).

Однією з найвагомійших обставин, що заважали розвитку народної освіти був брак вчительських кадрів. Організація навчального процесу,

відвідування учнів, їх рівень навчання у земській школі залежали, в основному, від вчителя. Тому М. Корф великої уваги приділив народному вчителю. Він зазначав, що сам вчитель повинен бути переконаним у необхідності чіткої організації навчального процесу у школі, для того щоб діти пішли до школи.

До когорти прогресивних педагогів-демократів, які боролися за гуманізацію та демократизацію навчально-виховного процесу в школі належав і Я. Чепіга. Піддаючи критиці існуючі міністерські та церковно-парафіяльні народні школи, Я. Чепіга зазначав, що «школа не може бути тим місцем, куди дитину гонять як скотину на пасовисько, підганяючи її різкою» (6, с. 32). Взірцем народної школи у своїй педагогічній творчості Я. Чепіга уявляв як своєрідну спільноту, де вчитель та учні пов'язані між собою близькими, майже родинними стосунками (Із доклада С. Ф. Черкасенко екстремному земському собранію..., 1903, с.12-13).

Використовуючи власний педагогічний досвід, Я. Чепіга розробив ідеальну, на його погляд, модель української школи. Її сутність полягає у доцільному моральному впливі на дитину та формуванні особистості учнів у процесі навчання і фізичної праці. Педагог детально розкриває зміст освіти у ній, описує та пояснює принципи, форми та методи навчання й виховання, які доцільно використовувати у навчально-виховному процесі. Як талановитий дитячий психолог, Я. Чепіга велику увагу приділяв чуйному становленню до дитини, повазі вчителя до неї. Він вважав, що завдяки поважному ставленню вчителя дитина буде почувати себе у школі розкутіше, спокійніше. Крім того, високоморальні відносини між учасниками педагогічного процесу виховують в них такі моральні та духовні якості, як доброта, любов, справедливість тощо.

Свої спостереження і результати педагогічної діяльності на посаді вчителя Щербинівської народної школи Бахмутського повіту виклав у збірці літературно-педагогічних статей «Записки вчителя» С. Васильченко. У них автор привертає увагу суспільства до ганебного становища народної освіти і навчання підростаючого покоління.

Один з сучасників педагога В. Острогурський (1913) зазначав, що дбаючи про гармонійний всебічний розвиток дітей, ігноруючи міністерські навчальні програми, С. Васильченко широко практикував у своїй школі усні розповіді учнів. Привчаючи учнів до самостійної роботи, видатний вчитель застосовував ведення учнями щоденників, ділових паперів, організував позакласне і домашнє читання учнями книг (с. 40).

Окрім види позашкільних занять (сільські театральні вистави та природознавчі пізнавальні екскурсії) С. Васильченка допомагали виробленню в учнів творчості та любові до рідного краю. Він вважав, що

мистецтво сприяє покращанню знань в учнів, а також привертає увагу дорослих до роботи школи, наголошував на тому, що українські діти мають право читати українські книжки та вивчати рідну мову. У статті «Народна школа і рідна мова на Україні», надрукованій у журналі «Нова громада» (1906 рік), С. Васильченко підкреслював, що навчальні підручники та книги для читання у народній школі повинні спиратися на фольклор та багатовікову мудрість народу.

Серед загальних поглядів щодо реалізації принципу народності у навчанні, що були проголошені М. Пироговим, К. Ушинським, Б. Грінченком та іншими видатними педагогами, чільне місце займає позиція Катеринославського вчителя, Новомосковського гласного С. Черкасенка. Головну увагу він спрямував на ідею патріотичної спрямованості навчання. На думку С. Черкасенка, патріотичне виховання і навчання школярів поєднувало народну школу із родиною, сприяло значному підвищенню статусу народного вчителя і підвищувало інтерес селян до освіти. Педагог вважав також за необхідне розвивати в учнів творчість, розширювати світогляд, збагачувати їхню мову новими словами і тим самим прагнути до розвитку мислення учнів (Із доклада С. Ф. Черкасенко екстремному земському собранію..., 1903, с. 20-23).

Так, у складних умовах заборони царським урядом української мови та літератури у народі постала необхідність отримання якісної національної освіти, яку не могло задовольнити Міністерство освіти. Тому ідея боротьби за освіту, зокрема на Катеринославщині, стала не одиничним проявом небагатьох педагогів України і губернії. Навпаки, прагнення народу до навчання рідною мовою було підтримано звичайними вчителями і громадськими діячами.

Підґрунтям для розвитку народної освіти у Катеринославській губернії стали прогресивні ідеї та практична педагогічна діяльність багатьох видатних вітчизняних педагогів-демократів та громадських діячів XIX століття. Провідними проблемами народної освіти у спадщині вітчизняних педагогів були обов'язкове навчання школярів рідною мовою, практична доцільність та виховний характер навчання, відповідність школи до життя, гармонійне поєднання інтелектуального, патріотичного, фізичного і трудового виховання. Основними принципами, на яких повинна була ґрунтуватися нова школа були наочність, тісний взаємозв'язок між предметами

Висновки. Отже, різні погляди прогресивних педагогів Катеринославщини сформували єдину концепцію соціально-педагогічного цілепокладання. Її особливість містилася у тому, що вона була за своїм змістом – загальнонародською, а національною – за формою. Передові

погляди М. Пирогова, К. Ушинського, М. Корфа, Б. Грінченка, В. Леонтовича, С. Васильченка, Я. Чепіги, М. Чернявського, С. Черкасенка та інших перетворилися на фундаментальну базу педагогічної науки. Окрім цього, їхні погляди і практична педагогічна діяльність сприяла усвідомленню народними масами необхідності загальної освіти. Це, у свою чергу, формувало нове освітньо-культурне середовище у Катеринославській губернії.

Література

1. Из доклада С. Ф. Черкасенко экстренному земскому собранию Мариупольского уезда в 1903 году. Архив Мариупольского краеведческого музея. Л. 15-32
2. Нариси історії українського шкільництва (1905-1933) / за ред. Сухомлинської О. В. Київ : Заповіт, 1996. 302 с.
3. Сбор Новомосковского комитета грамотности по случаю 10-летия со дня смерти Н.А.Корфа (1903 год). Архив Мариупольского краеведческого музея. 264 с.
4. Отчет Мариупольской Уездной земской управы о народном образовании за 1899 /1909 гг. Бердянск : тип. Ф. Шевченко и К., 1910. 486 с.
5. Отчет о произведенной деятельности общественного артистического общества «Просвита» за 1910-1911 г. Екатеринослав, тип. губернского земства, 1912. 182 с.
6. Острогурский В. Катеринославские педагогические деятели. Екатеринослав : тип. Губернского земства, 1913. 188 с.
7. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения. Москва : изд-во АПН РСФСР, 1952. 700 с.
8. Ушинский К. Д. Педагогические сочинения : в 6 т. Т 2. Сост. С. Ф. Егоров. Москва : Педагогика, 1988. 496 с.

References

1. Iz doklada S. F. Cherkasenko ekstretnomu zemskomu sobraniyu Mariupol'skogo uezda v 1903 [From the report of S. F. Cherkasenko to the extraordinary local assembly of the Mariupol district in 1903]. *Arhiv Mariupol'skogo kraevedcheskogo muzeya.*- l.15-32 (rus).
2. Suhomlins'ka, O. V. (Ed.). (1996). *Narysy istorii ukraïins'kogo shkyl'nictva (1905-1933) [Essays on the history of Ukrainian schooling (1905-1933)]*. Kyiv: Zapovit (ukr).
3. Sbor Novomoskovskogo komiteta gramotnosti po sluchayu 10-tiletiya so dnya smerti N.A.Korfa [Collection of the Novomoskovsk Committee of Literacy on the occasion of the 10th anniversary of the death of N.A. Corf] (1903). *Arhiv Mariupol'skogo kraevedcheskogo muzeya* (rus).
4. *Otchet Mariupol'skoy Uezdnoy zemskoy upravyy o narodnom obrazovanii za 1899 /1909 [Report of the Mariupol District Council on Public Education for 1899/1909]* (1910). Berdyansk: tip. F.Shevchenko i K. (rus).

5. *Otchet o proizvedennoy deyatelnosti obshchestvennogo artisticheskogo obshchestva "Prosvita" za 1910-1911. Ekaterinoslav, tip. gubernskogo zemstva [Report on the activities of the public artistic society "Prosvita" for 1910-1911, Yekaterinoslav, type. provincial zemstvos]* (1912). (rus).
6. Ostrogurskiy, V. (1913). *Katerinoslavskie pedagogicheskie deyateli [Katerinoslav pedagogical personalities]*. Ekaterinoslav: tip. Gubernskogo zemstva (rus).
7. Pirogov, N. I. (1952). *Izbranye pedagogicheskie sochineniya [Selected pedagogical works]*. Moscow: APN RSFSR (rus).
8. Ushinskiy, K. D. (1988). *Pedagogicheskie sochineniya [Pedagogical works]*: in 6 vol. Vol. 2. Complier S.F.Egorov. Moscow: Pedagogika (rus).

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ЦЕЛЕПОЛАГАНИЕ В ИДЕЯХ ВЫДАЮЩИХСЯ ПЕДАГОГОВ-ДЕМОКРАТОВ XIX-XX ВЕКА НА ТЕРРИТОРИИ ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЫ

А. А. Белецкий, С. Д. Беспечная

В статье делается попытка анализа общественно-экономических процессов в Российской Империи и Украине в частности в течение второй половины XIX - начала XX века. Делается короткий анализ степени исследованности проблемы развития народного образования Украины в период второй половины XIX - начала XX века. Поднимается проблема формирования новой общественной среды, центром которой должна стать общая народная школа. Выделяется ряд основных вопросов социально-педагогического целеполагания, выдвигаемых выдающимися педагогами-демократами пореформенного периода. С помощью анализа общественно-педагогической деятельности выдающихся педагогов Екатеринославщины (М. Корфа, М. Пирогова, К. Ушинского, В. Васильченко, Б. Грінченко, Я. Чепіги, С. Черкасенко) определяется общая концепция социально-педагогического целеполагания для народного образования. Выяснено, что ведущими принципами для формирования педагогического целеполагания народного образования указанного периода стали связь школы с жизнью, преемственность народной начальной школы и общего среднего образования, народность в воспитании, а также гармоничное сочетание умственного и физического труда. Отдельным вопросом, что следует из анализа педагогических трудов и деятельности исторических персоналий, выделяется необходимость подготовки учителя народной школы, основными компетенциями которого должны стать общение на родном языке, общекультурная грамотность, а также социально-гражданские компетенции, которые позволяют учителю стать проводником образования для широких народных масс.

Ключевые слова: целеполагание, народное образование, Екатеринославщина, педагоги-демократы, реформа, крепостничество, развитие, доступность, преемственность, народная начальная школа, образовательно-культурная среда.

SOCIAL-PEDAGOGICAL TARGETING IN THE IDEAS OF THE LEADING DEMOCRATS OF THE XIX - XX CENTURIES FOR THE PURPOSES OF KATERINOSLAVSCHINA**O. A. Biletskyi, S. D. Bespechna**

The article attempts to analyze socioeconomic processes in the Russian Empire and Ukraine in particular during the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. A brief analysis of the degree of research on the development of the national education of Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries is being made. The problem of formation of a new social environment, the center of which should become a common public school, raises. There are a number of basic questions of social and pedagogical goal-setting, put forward by prominent pedagogues-democrats of the post-reform period. With the help of the analysis of the socio-pedagogical activity of the outstanding teachers of Ekaterinoslavs'kyi (M. Korfa, M. Pirohov, K. Ushinskyi, V. Vasilchenko, B. Hrinchenko, Y. Chepihi, S. Cherkasenko), the general concept of social and pedagogical purpose-setting for the education of the nation is determined. It was clarified that the main principles for the formation of the pedagogical purpose of the public education of the mentioned period were the connection of the school with life, the continuity of the public elementary school and general secondary education, the nationality in education, and the harmonious combination of mental and physical labor. A separate issue that follows from the analysis of pedagogical works and the activities of historical personalities is the need to prepare a teacher of a popular school whose main competences should be communication in his native language, general cultural literacy, as well as social and civil competencies that will enable the teacher to become a guide to education for the broad mass of people.

Key words: Targeting, national education, Katerinoslavschina, teachers-democrats, reform, serfdom, development, availability, continuity, people's elementary school, educational and cultural environment.

Білецький Олексій Анатолійович – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (Слов'янськ, Україна). E-mail: sovestalex@yandex.ua

Biletskyi Oleksiy Anatoliyovych – PhD (in Pedagogy), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Pedagogy of SHEI "Donbas State Pedagogical University" (Sloviansk, Ukraine). E-mail: sovestalex@yandex.ua

Беспечна Світлана Дмитрівна – студентка 4 курсу філологічного факультету ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (Слов'янськ, Україна).

Bespechna Svitlana Dmytrivna – 4th year student of the Faculty of Philology of SHEI "Donbas State Pedagogical University" (Sloviansk, Ukraine).